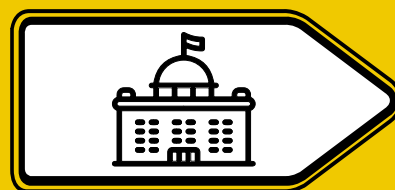

FUNDACIÓ

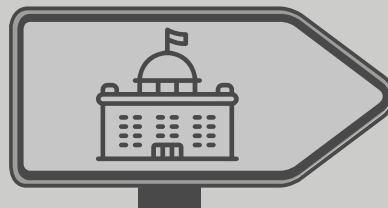
JOSEP IRLA

LAÏCITAT I PLURALISME

UNA ARQUITECTURA DE LA CONVIVÈNCIA EN LLIBERTAT

DANIEL GAMPER
ANTONI TROBAT

LAÏCITAT I PLURALISME

UNA ARQUITECTURA DE LA CONVIVÈNCIA EN LLIBERTAT

FEBRER 2021

Dipòsit legal: B 4543-2021

ISBN: 978-84-09-28404-7

LAÏCITAT I PLURALISME

UNA ARQUITECTURA DE LA CONVIVÈNCIA EN LLIBERTAT

DANIEL GAMPER (COORDINADOR)

ANTONI TROBAT (MODERADOR)

SUMARI

- 1. INTRODUCCIÓ:
LA LAÏCITAT, PILAR DE L'EDIFICI REPUBLICÀ** **7**
- 2. LAÏCITAT DEMOCRÀTICA** **11**
Daniel Gamper, professor de filosofia (UAB)
- 3. UNA CONVERSA SOBRE LAÏCITAT
I PLURALISME** **27**
Antoni Trobat, periodista

1

INTRODUCCIÓ: LA LAÏCITAT, PILAR DE L'EDIFICI REPUBLICÀ

Si l'haguéssim de resumir, podríem dir que el principi de laïcitat significa separació entre estat i religió, d'una banda; i garantia de l'absoluta llibertat de consciència per a tota la ciutadania, d'una altra. Ambdós components del principi de laïcitat es necessiten i es reforcen mútuament. La laïcitat política implica tolerància, i de fet n'és la màxima expressió; però va més enllà de la tolerància. Un estat pot ser confessional, tot afavorint de forma més o menys clara una o altra religió, i alhora ser un estat raonablement tolerant; ho podem veure, per exemple, en el cas del Regne Unit. El principi de laïcitat implica a anar una mica més enllà: els poders públics estan obligats no només a respectar les creences i opinions de cadascú, sinó a garantir que cadascú tindrà plena llibertat de consciència. Llibertat no només per tenir creences i opinions, sinó per repensar-les, criticar-les, discutir-les, canviar-les. Una llibertat que només es realitza plenament quan els poders públics són governats per la raó pública, i en cap cas per la fe religiosa –per definició particular, intransferible, indiscutible.

Pocs principis polítics són més clarament moderns que aquest. Totes les comunitats polítiques pre-modernes han tingut, d'una forma o una altra, un fonament religiós. No només els vells despotismes: les repúbliques antigues, com la romana o l'atenenca, finalment fonamentaven la seva legitimitat en una relació especial amb els déus. La idea de donar un fonament purament secular a la política és una idea pròpia de la modernitat, que respon a la necessitat d'acabar amb les guerres i les matances religioses en societats cada cop més plurals i complexes, tot possibilitant la convivència entre persones amb credos religiosos i filosòfics diferents. Per fer front a aquesta tasca, la Il·lustració radical formularà el principi de laïcitat, i el republicanisme modern l'incorporarà al programa civilitzador de les revolucions democràtiques dels segles XVIII i XIX.

A la Catalunya contemporània, el principi de laïcitat esdevindrà un punt de trobada entre corrents republicans, liberals, socialistes i llibertaris de tota mena. I així ha romàs fins a dia d'avui, si més no en teoria. El gruix de les forces polítiques i socials a la Catalunya dels nostres dies defensen, o si més no assumeixen, la idea que els poders públics han de ser laics d'una forma o altra. Però una cosa és que una idea es defensi o s'assumeixi, i una altra cosa molt diferent és com s'interpreti i s'apliqui en la pràctica concreta. En el principi de laïcitat la disputa, tot sovint, es troba en els detalls. Les invocacions genèriques al principi de laïcitat conviuen amb una multitud de controvèrsies sobre la presència de símbols religiosos a l'espai públic —des del hijab a les escoles fins els pessebres cristians a les places dels ajuntament—, les objeccions de consciència, els calendaris festius, els menús als menjadors escolars o la fiscalitat de les comunitats religioses.

Degut a que ens trobem amb una controvèrsia més sobre l'aplicació del principi que sobre la seva definició abstracta, des de la Fundació Josep Irla hem decidit editar un estudi en un format una mica diferent al que estem acostumats. En comptes de demanar a un autor o a un grup d'autors que desenvolupin un diagnòstic i un paquet de propostes, hem decidit aplegar una polifonia de veus per a abordar el debat sobre la laïcitat i l'articulació del pluralisme religiós a la Catalunya del futur. Així, aquest estudi està dividit en dues parts: 1) un assaig breu elaborat pel professor Daniel Gamper (UAB), un dels majors experts en el tema a casa nostra; i 2) un diàleg entre membres destacats de diferents comunitats religioses i filosòfiques de Catalunya, moderat pel periodista Antoni Trobat.

En uns moments en què el republicanisme és àmpliament majoritari al nostre país, un dels propòsits de la Fundació Josep Irla és estendre la consciència que «republicanisme» no és només un eslògan, ni té a veure únicament o principal amb l'oposició a la dinastia borbònica. Republicanisme democràtic significa llibertat com a no-dominació, igualtat ciutadana, i fraternitat entre pobles i persones. Un programa civilitzador d'abast

universal, que va arrencar fa mil·lennis. I de cara a construir una República democràtica al nostre país, és indispensable reflexionar i debatre sobre un dels pilars fonamentals de tot edifici republicà en el món modern: la laïcitat.

2

LAÏCITAT DEMOCRÀTICA

DANIEL GAMPER

PROFESSOR DE FILOSOFIA (UAB)

L'eminent professor de dret civil, Stefano Rodotà (1933-2017), una veu autoritzada de la discussió pública italiana, encapçalà el seu llibre *Perché laico*, amb aquestes paraules referides a la llibertat religiosa en el context italià: «Aquest llibre no és una professió de fe. És una reflexió sobre la laïcitat no com a pol d'oposició, que més d'un voldria eliminar, sinó com a component essencial del discurs públic en democràcia. Està doncs guiada per un profund convenciment democràtic, no per una intransigència abstracta, i en cap cas per la idea de dividir el món en dos, entre creients i no creients. Vol mantenir ferma la brúixola dels principis, mesurant-se en tot moment amb els fets».¹

Les pressions de les autoritats eclesiàstiques i d'aquells agents socials que se'n fan portaveus, la islamofòbia electoralista que projecta una sospita sobre l'ús de la llibertat religiosa per part dels musulmans, l'oposició conservadora a les polítiques contra la discriminació, l'objecció de consciència

1 RODOTÀ, *Perché laico*, p. 3.

per motius religiosos i ideològics, l'hora de religió i el crucifix a l'escola, són alguns dels debats socials que susciten en Rodotà la reivindicació d'una «laïcitat sense adjectius, o si insistim a definir-la, simplement democràtica».²

Sostenir que la laïcitat ha de ser democràtica significa reconèixer que la llibertat –com a no interferència i com autodeterminació igual per a tots– és el seu horitzó. Significa també que ha de ser inclusiva, és a dir, ha d'identificar i combatre les discriminacions per motius de consciència –religiosa o no religiosa– i garantir que no hi hagi peatges il·legítims per accedir a la ciutadania. El context que propicia una reflexió sobre la laïcitat, sobre els seus fonaments normatius i els seus límits, és la diversitat social que es manifesta públicament i que és un repte per a la tradició de la llibertat de consciència i religiosa. Diversos sociòlegs de la religió i filòsofs de la política nomenen aquest paisatge amb el terme «postsecularització» o «dessecularització».³

La postsecularització es manifesta en una vinculació estructural entre religió i espai públic. S'evidencia així que la separació entre privat i públic amb què el liberalisme clàssic pretenia resoldre els problemes de la diversitat –privatitzant-los– no resulta operatiu per entendre les reverberacions polítiques de les creences religioses. L'espai públic és on es fa visible el vel islàmic; és l'àmbit de deliberació democràtica en què es discuteixen els límits d'aquesta mateixa deliberació i sobre la legitimitat que hi participin veus religioses; és un espai de confrontació agonística en què els romanents del passat es resisteixen a ser bandits pels nous símbols del mercat. La religió de què es parla no és la que descrivia el sociòleg Émile Durkheim (1858-1917), és a dir, una religió que constitueix el món de la vida; sinó que ha patit una transformació radical, de manera que allò que compta no és el vessant espiritual o teològic de les creences, sinó el social i polític: la seva manifestació pública, el testimoni de la fe, el reconeixement per part de les institucions.⁴ La religió s'individualitza, és a dir, és un dels àmbits en què es desplega la llibertat dels individus.⁵ Alhora, el marc conceptual de l'opinió pública vincula algunes religions, en especial l'islam, amb el terrorisme i amb les sectes, la qual cosa les converteix en un objecte de control polític per tal de normalitzar-les, gestionar-les, administrar-les i contenir-les.⁶ Aquesta és l'arena dels nous reptes a què ha de fer front la laïcitat.

2 RODOTÀ, *Perché laico*, p. 8.

3 BERGER, *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*; HABERMAS, *Entre naturalismo y religión*.

4 TAYLOR, *Las variedades de la religión hoy*; TAYLOR, *La era secular*.

5 En situar la llibertat en el nucli de la religió es dona una «universalització de l'heretgia», com sosté DUCH, *Religió i comunicació*, p. 12.

6 HABERMAS, «La revitalització de les grans religions: un repte per a l'autocomprensió secular de la modernitat?».

Si bé la laïcitat pot ser reduïda als seus principis normatius –igualtat moral de les persones, llibertat de consciència i religió– i a les mesures polítiques en què es concreten –separació de l'església i l'Estat, neutralitat de l'Estat en relació amb les religions i les conviccions seculars–,⁷ s'ha d'entendre també en el marc de possibilitats socials de transformació. A grans trets, els problemes de la laïcitat es poden traduir en maneres diverses d'entendre la neutralitat de les institucions liberals. El que en cada context canvia són les correlacions de forces, hereves o no de tradicions pròpies del territori, així com les polítiques d'immigració i la presència en l'esfera política pública del discurs de la xenofòbia.

El context

El model espanyol de laïcitat positiva adoptat amb la Constitució de 1978 ha suscitat debats marginals durant els últims 40 anys.⁸ Existeixen, certament, crítiques als acords de l'Estat espanyol amb la Santa Seu, però no hi ha hagut mai un consens polític prou ampli per reformar-los i menys encara per trencar-los unilateralment, ni tampoc per modificar la Llei de llibertat religiosa de 1980. Aquest debat no ha estat mai protagonista de l'ordre del dia; com a molt ha servit per salpebrar els discursos polítics amb acusacions recíproques d'anticlericalisme i nacionalcatolicisme. Tanmateix, aquesta laïcitat que ha patit poques tensions que alteressin el seu equilibri, ha de fer front a un futur proper de major diversitat social que posarà a prova – ja ho està fent– els seus límits, i que obligarà o bé a reformar-la o bé a interpretar-la de maneres més flexibles per mantenir-se fidel al principi de la llibertat de consciència. Aquest camí topa amb la propaganda política xenòfoba que s'ha instal·lat al centre del paisatge polític europeu. Les polítiques de reconeixement de la diversitat ètnica, social, religiosa i ideològica han de combatre el populisme xenòfob basat en estereotips i simplificacions amb una enorme capacitat de penetració electoral, que presenten aquestes adaptacions com a privilegis o tolerància dels intolerants, o directament com a promoció del terrorisme fruit d'una suposada ideologia «bonista» o políticament correcta.⁹ La imatge dels immigrants, és a dir, l'estereotip amb què se'ls classifica, és una projecció externa, que no implica reciprocitat, i que simplifica la complexitat humana a un únic tret. Així s'elimina la possibilitat de conèixer els altres atès que l'estereotip serveix precisament per fer creure que ja se'ls coneix.

7 Segueixo aquí la proposta de Charles Taylor (1931) i Gérard Bouchard (1943) al seu informe sobre l'acomodació per motius religiosos al Québec, p. 21.

8 OLLERO, *Espanya: ¿un Estado laico? La libertad religiosa en perspectiva constitucional*; SEGLERS, *La laicidad y sus matices*.

9 No s'ha d'oblidar que el terme «correcció política» és una expressió promoguda per la dreta conservadora nord-americana per presentar-se com a màrtirs de la llibertat d'expressió.

Els immigrants passen així de la invisibilitat a la major visibilitat, de discriminats a detentors de privilegis en forma d'acomodacions. El relat polític s'estructura entorn d'aquesta hipervisibilització dels que addueixen ser objecte de discriminacions indirectes, dels invisibles, de manera que la laïcitat i la governança de la llibertat religiosa són desplaçades al centre del debat. La vindicació d'una laïcitat que prengui seriosament la llibertat de consciència, tot provant així de mantenir-se fidel a una lectura inclusiva dels principis normatius de les democràcies europees –llibertat de consciència, llibertat de moviment, dret d'asil– es troba en un marc conceptual que la situa en contraposició a una visió política centrada en la defensa agonística dels interessos nacionals. Precisament per aquest motiu, convé plantejar en quins termes s'haurien de revisar públicament els principis de laïcitat en el context europeu. En concret, es tracta de renovar l'acord ètic i polític sobre el qual es basava el consens europeu de la postguerra; és a dir, estendre tant com es pugui l'abast dels drets fonamentals i posar la càrrega de la prova en els partidaris d'interpretar-los restrictivament.

Llibertat i minories

Els estats-nació europeus, desenvolupats sobre una base d'homogeneïtat social i religiosa –tot sovint aconseguida mitjançant uniformització, persecució i neteja ètnica prèvies– afronten un repte de dimensions desconegudes. El nucli de la laïcitat europea, entesa com el conjunt d'arranjaments nacionals i regionals per regular les relacions entre els estats i les esglésies, és la protecció igualitària de la llibertat de consciència.¹⁰ El rerefons jurídic de les democràcies europees se sustenta en la primacia dels drets humans, tal com els trobem recollits a la Carta Europea de Drets Humans o al Conveni Europeu de Drets Humans. Aquests documents reconeixen la validesa del principi de llibertat de consciència i religiosa. El desplegament lliure de la consciència, secular o religiosa, en contextos socials esbiaixats a favor d'una religió –el catolicisme i el protestantisme–, o bé a favor de valors republicans, mereix una tutela específica que no pot consistir únicament en la neutralitat o la negligència benigna de l'estat. La garantia de la llibertat de consciència requereix accions per part de les institucions de l'estat, una determinada mirada cap a les tradicions religioses que no pot ser de rebuig ni de menyspreu.

Aquesta mirada està suscitada per dues exigències del liberalisme: la llibertat de consciència i la protecció de la dissidència. És aquesta segona, la perspectiva dels pocs que no s'adeqüen als costums culturals o religiosos, la que motiva la preocupació per la salut de la llibertat de consciència. Mentre que als EUA els

¹⁰ GAMPER, *Laicidad europea*.

ateus i no afiliats es presenten com a minoria atacada pel consens social religiós, a Europa les tensions de la laïcitat es presenten en tres fronts: les religions majoritàries es consideren menystingudes per una societat cada cop més secularitzada i unes polítiques de laïcització social que els impedeixen gaudir d'espais de comunicació tan amplis com tenien en el passat; d'altra banda, les religions minoritàries que promouen una concepció activa de la llibertat religiosa que els permeti desplegar-se sense traves –reivindicacions compartides amb les religions predominants atès que les veuen com forces de resistència davant la creixent secularització; i finalment els secularitzats que advoquen per una laïcitat menys complaent amb les religions, les quals consideren falses seduccions contràries a l'emancipació.

Aquesta llibertat té un vessant positiu i un de negatiu. El fet que els ciutadans estiguin protegits d'interferències externes que els coartin per creure o deixar de creure, per practicar el culte o deixar de practicar-lo, és el que entenem per llibertat negativa. Una societat liberal és la que no està regida per lleis de contingut moral i religiós, i la que vetlla per l'exercici de la llibertat de consciència tot prestant atenció a eventuais coaccions. El vessant positiu de la llibertat posa el focus en el seu exercici efectiu que sovint es pot trobar obstaculitzat o fins i tot proscriu a causa de discriminacions directes o indirectes. Vist així, les institucions no només han de vetllar perquè no hi hagi coaccions a la llibertat de consciència, seguint el patró de l'estat liberal mínim ocupat només de tutelar el compliment dels contractes, sinó que han de garantir un tracte igualitari als ciutadans tot tenint en compte les seves diferències. Igualtat de tracte no sempre és igualtat de resultats, i si bé no li correspon a l'estat substituir completament el mode organitzatiu de les religions minoritàries, si s'inclou la llibertat positiva en les atribucions de l'estat quant a les seves relacions amb les creences, aleshores sí que hauria de garantir que disposessin de la llibertat de maldar per perpetuar-se. Aquest suport a les confessions minoritàries no es deu només al fet que siguin minoritàries, sinó també al fet que es tracta de qüestions confessionals, és a dir, que afecten un dels nuclis normatius de les democràcies liberals: la llibertat de consciència.

És possible obligar a una persona a creure en una cosa diferent d'aquella en què creu? Aquesta pregunta pot ser resposta fàcticament o èticament. En el primer cas, no està clar que puguem influir en les creences de les persones, llevat que les adoctrinem des de petites o les manipulem psicològicament. A aquest argument el filòsof anglès John Locke (1632-1704) n'afegia un altre per reforçar el seu al·legat a favor de la tolerància: encara que poguéssim obligar a una persona a creure en una altra cosa que aquella en què creu,¹¹

11 Possibilitat que Locke nega: «la naturalesa de l'enteniment humà és tal que no pot ésser constret per cap força exterior. Serà en va

això no serviria per a la seva salvació, perquè Déu vol que el seguim lliurement: la nostra obediència als mandats divins ha de ser voluntària.¹² I aquí és on apareix l'argument ètic: obligar a una persona a creure en una cosa en la que no vol creure, anar contra la seva voluntat i imposar-li comportaments i accions que s'adeqüin a aquesta creença imposada, suposa menystenir-la en allò que la fa persona, la seva dignitat. La llibertat de consciència protegeix el nucli de la dignitat humana: la llibertat íntima d'obeir només a qui s'ha decidit a fer-ho; de desobeir si així es creu que s'ha de fer; de negar-se a participar en actes que es consideren insignificants.

La llibertat de consciència i religiosa és també una llibertat política, com ho demostra que la resistència focalitzada en associacions religioses hagi contribuït a grans transformacions socials recents de divers signe polític, com la participació del Vaticà durant el papat de Joan Pau II –de 1978 a 2005– en la debilitació del Pacte de Varsòvia o l'oposició de l'església brasilera a la dictadura militar –entre 1964 i 1985.¹³ La liberalització doctrinal i estratègica de l'Església catòlica posterior al Concili posa l'èmfasi en la llibertat de consciència i en el principi de subsidiarietat que permeten l'articulació d'una societat civil independent que es desplega sense interferències il·legítimes de l'estat. El context secular desplaça les reivindicacions polítiques de les confessions religioses organitzades cap a l'eix liberal, el qual, a diferència del comunisme o el feixisme, imposa la càrrega de la prova als que volen limitar la llibertat religiosa. L'aliança doctrinal del catolicisme amb la cosmovisió liberal suposa un canvi de curs històric que obliga a replantejar el paper de cohesió social de les religions i a emfatitzar el potencial desestabilitzador de la diversitat religiosa per a les repúbliques. Nicolau Maquiavel (1469-1527) veia la religió en termes instrumentals, com quelcom que contribueix a la governabilitat. Quan el context ha deixat de ser monoconfessional i el propi sistema normatiu promou la diversitat, sorgeixen nous reptes dels quals no tenim antecedents històrics. Aquestes *rerum novarum* són l'horitzó amb què s'ha de mesurar avui la laïcitat.

Certament, cal no oblidar que la relació de les confessions religioses amb la llibertat de consciència presenta força ambigüitats. En aquells moments de la història en què l'església s'ha ensenyorit de la política, durant la Cristiandat, ha maldat per imposar-se arreu, amb l'espasa i el ceptre allà on trobava hostilitat, amb la caritat i l'adoctrinament allà on era benvinguda perquè transvestia les seves veritables intencions. Qualsevol consideració sobre la laïcitat no pot oblidar el paper, actiu o passiu, de l'església catòlica en la dominació, la colonit-

que hom confisqui béns, que aclapari el cos amb la presó o la tortura, si amb aquests judicis vol canviar el judici de l'esperit sobre les coses». LOCKE, *Carta sobre la tolerància*, p. 40-41.

12 «L'església em sembla que és una societat lliure d'homes voluntàriament reunits per adorar públicament Déu de la manera que creuen que li plau, a fi de salvar llurs ànimes», a LOCKE, *Carta sobre la tolerància*, p. 42.

13 SCIARRETTA, *La Chiesa dei poveri e la dittatura*.

zació i tota la negativitat que Europa ha sembrat per allà on passava. Tanmateix, aquesta aliança diabòlica de l'església amb els poders de destrucció i dominació de la vida humana no ens ha de conduir a considerar que la fe sigui necessàriament un component de la vida humana que ha de ser bandit de la societat. En primer lloc, perquè fer-ho significa pressuposar que els ciutadans creients no estan actuant lliurement i cal protegir-los de si mateixos, la qual cosa s'avé malament amb el primat axiològic de la llibertat de consciència. En segon lloc, perquè, fins i tot aquells que no tenen oïda per a la musicalitat religiosa i, en concret, la cristiana, coneixen el caràcter universal del missatge cristià i reconeixen les seves reverberacions en el patrimoni moral d'Europa. Una tradició mestissa, imbricada amb tantes altres manifestacions culturals, des de Grècia a la Il·lustració passant per Roma, el reconeixement de la qual és sobretot una qüestió d'honestetat intel·lectual que no necessàriament s'ha de traduir en un tracte de favor amb l'església, però sí que pot atenuar l'anticlericalisme i, fins i tot, promoure la participació activa dels portaveus de les grans tradicions religioses en la deliberació democràtica.

Participació política i diversitat

El 9 d'abril de 2018, Emmanuel Macron (1977), President de la República francesa, va dir en un discurs als bisbes francesos: «el que espero que l'Església ens ofereixi és també la seva llibertat de paraula». El gir liberal de l'església catòlica, iniciat amb el Concili Vaticà II, es concentra, durant els papats de Karol Józef Wojtyła, entre el 1978-2005, i Joseph Ratzinger, del 2005 al 2013, en la llibertat d'expressió: l'Església reclama el seu dret a participar en els debats èticament sensibles de la societat, un dret que defensa també Jürgen Habermas (1929) en termes de deliberació democràtica.¹⁴

Les democràcies liberals contenen la promesa d'una participació igualitària de les persones, les quals en la seva interacció democràtica –deliberació pública– es donen lleis que han de poder ser justificades per tothom amb independència de quina sigui la seva concepció de la vida. «El procés democràtic de presa de decisions només pot superar les profundes oposicions entre les concepcions del món i desplegar una força vinculant legitimadora i que resulti convincent per a tots els ciutadans en la mesura que aconsegueixi combinar dues exigències: ha d'enllaçar la inclusió, és a dir, la participació en igualtat de drets de tots els ciutadans, amb la condició que els conflictes d'opinió siguin resolts de manera més o menys discursiva. Car són sobretot les discussions deliberatives les que justifiquen la presumpció que a la llarga s'arribarà a resultats més o menys raonables».¹⁵

14 HABERMAS; RATZINGER, *Dialéctica de la secularización*.

15 HABERMAS, «La prensa como espina dorsal de la esfera pública democrática», p. 133.

Els teòrics de la democràcia deliberativa identifiquen en els intercanvis comunicatius entre els ciutadans l'element de co-legislació que garanteix l'autonomia ciutadana, és a dir, que cadascú només obeeixi les lleis que s'ha donat a si mateix. En el cas de les democràcies de masses, aquesta implicació en la legislació i consegüent autonomia no es realitza mitjançant la participació en processos de presa de decisions directament, sinó que el legislador, a través dels seus representants, proposa només aquelles normes que té bons motius per suposar que seran acceptades per tots els ciutadans, amb independència de les seves conviccions personals i la seva ideologia política concreta.

Prendre's seriosament la democràcia deliberativa vol dir entendre que la legislació legítima no és fruit de l'agregació de les voluntats o opinions dels ciutadans, sinó que ha de ser precedida per un intercanvi ciutadà en el qual s'escateixin les raons a favor i en contra de diverses polítiques públiques. En el context que ens interessa, el de la llibertat de consciència i de religió, es planteja la pregunta sobre la manera de formular les contribucions al debat públic. Avui parlem renovadament de laïcitat perquè el patró amb què estaven tallades les lleis pressuposava certa uniformitat social –fruit sovint d'una història de repressions, expulsions i assimilacions. Una uniformitat que privatitza i reprimeix els heterogenis tot imposant la moral per llei. El nacionalcatolicisme espanyol n'és un cas emblemàtic.

La liberalització de les institucions i la societat comporta que les lleis perdin pes moral i guanyin en neutralitat i respecte a la diversitat. La neutralitat –cap a la qual es tendeix però mai s'hi arriba– es manifesta formalment en el vocabulari i les apel·lacions de les lleis, en els actes als quals assisteixen els mandataris, en els símbols de les institucions. Els elements controvertits que no poden ser compartits per alguns ciutadans hauran de ser específicament justificats o bé eliminats. D'aquesta manera no es vol negar la procedència històrica de les pràctiques que no passen el filtre de la neutralitat, sinó afirmar que ara aquestes tradicions coexisteixen amb minories que no les comparteixen i que, com a ciutadans, han de ser objecte d'un respecte igual al que reben els membres, diguem-ne, autòctons de la societat. Els funerals d'estat, la presència de crucifixos i de bibles en la presa de possessió dels alts càrrecs i els Acords Internacionals amb l'Església catòlica, són exemples de pràctiques controvertides que, malgrat ser sovint cerimonials i testimonials, transmeten alhora un missatge que carrega de contingut cultural i/o religiós el concepte mateix de ciutadania. L'eliminació universal de les referències religioses a les institucions no és ni fàcil ni necessària. No és fàcil perquè són tantes les casuístiques –manteniment dels edificis religiosos, educació religiosa o confessional a l'educació obligatòria, exempcions dietètiques, acomodació d'horaris laborals, símbols dels funcionaris de l'estat...– que no sembla imaginable una solució definitiva a aquests problemes, llevat que es consideri que

es pot cedir una part de llibertat religiosa a canvi d'un major republicanisme, com sol ser descrit el model francès. Tanmateix, si atenem a l'exercici de la ciutadania com a participació política en la deliberació legislativa, aleshores salta a la vista que el to de la llei no ha de ser predeterminat per la teoria, sinó que seran els procediments en cada cas democràtics els que hauran de permetre l'articulació pública de les diverses perspectives presents a la societat, les quals mitjançant la negociació i el diàleg legislaran d'acord als interessos dels afectats. En última instància, el tall que tingui la laïcitat dependrà de la capacitat del sistema democràtic d'incloure les veus minoritàries en el procediment democràtic. Si creiem que aquest horitzó és possible, aleshores podem també concloure que no és necessari foragitar els signes religiosos de tot l'espai públic per garantir que ningú no serà objecte de discriminació.

Aquesta laïcitat democràtica que no bandeix la simbologia religiosa de l'esfera pública, sinó que prova de conuiu-hi, accepta i fins i tot aprecia el pluralisme social. De fet, el liberalisme no té un problema de principi amb la diversitat, sinó que en la seva història sovint l'ha aprofitada per a la vida política. Alexander Hamilton (1753-1804), per exemple, sostenia que l'heterogeneïtat d'una república millora la qualitat de la discussió i promou la deliberació.¹⁶ Aquesta manera històricament estatunidenca de concebre el moll de l'os de la democràcia com un indret en el qual no regna la pau sinó un debat constant des de les perspectives més diverses, amb interessos contraposats i visions de la vida col·lectiva no compartides, pot resultar exemplar pels països europeus que veuen esvanir-se el relat de l'homogeneïtat nacional. Són ara les societats europees, societats d'immigració, com afirma la filòsofa alemanya Carolin Emcke (1967)?¹⁷ Si és així, potser les nacions europees hauran de vincular la seva interpretació tradicional de les lleis cap al model propi d'aquestes societats d'immigració, com els EUA o Canadà. A ambdós països es parteix d'una situació en la qual no hi ha cap religió que pugui aspirar a ser hegemònica, però sí que hi ha una pressió per part de les religions per mantenir alguna mena d'influència sobre la legislació. Els països europeus, al seu torn, es reconeixen històricament en el marc de tradicions religioses cristianes que són indestruïbles de la seva identitat, de manera que quan la societat es diversifica es posa a prova la flexibilitat d'unes polítiques culturals que han format durant dècades els infants com si la diversitat fos només una hipòtesi de treball.

Avui la diversitat social s'ha convertit en una preocupació i una emergència, en la mesura en què els partits polítics xenòfobs han aconseguit establir el marc conceptual en el qual es duu a terme la contesa

¹⁶ *The Federalist* n. 81, citat a SUNSTEIN, *Democracy and the Problem of Free Speech*, p. 242.

¹⁷ EMCKE, *Contra el odio*; KYMLICKA, *Ciutadania multicultural*.

democràtica. El discurs sobre la diversitat religiosa no es pot destriar del discurs sobre la immigració a Europa. Jacques Rancière (1940) parla dels refugiats com aquells «que no tenen els drets que tenen i tenen els drets que no tenen».¹⁸ Les interpretacions obertes que caldrà fer de la llibertat de consciència a les nacions europees obeeixen a aquesta mateixa lògica de fer efectius uns drets que efectivament –però no institucionalment– tenen alguns membres de minories religioses i culturals.

Aquesta expressió amb la qual tant Rancière com Seyla Benhabib (1950) reprenen la incitació de Hannah Arendt (1906-1975) a pensar els drets com quelcom progressiu que inclou en si un futur de reconeixement, recull els reptes a què ha de fer front la laïcitat avui en els països, com Catalunya, amb un vincle tradicional amb una religió i alhora un compromís històric amb una interpretació inclusiva de les llibertats individuals. Com cal articular els drets dels que no tenen els drets que tenen? Com es poden fer efectius uns drets fixats a les declaracions internacionals, però no actualitzats en l'acció política dels estats? Quin pes han de tenir les declaracions internacionals de drets humans en l'articulació de les polítiques nacionals de laïcitat?

Quina laïcitat?

La laïcitat és un principi de regulació institucional difícil de delimitar. La separació és una metàfora espacial que no explica res, sinó que marca una tendència que ha de regir el funcionament dels estats per garantir que els ciutadans puguin exercir la seva llibertat de consciència tot impedit que les institucions públiques s'immisceixin en assumptes interns de les confessions, i alhora evitant que les esglésies tinguin canals preferents en el procés legislatiu. Els assumptes més controvertits al respecte afecten la presència de la formació religiosa en els currículums escolars, de símbols religiosos en els edificis oficials o en la vestimenta dels ciutadans i dels funcionaris, l'acomodació, exempció, excepció o objecció de determinades obligacions contractuals o civiques per motius religiosos... Quins motius tenim per triar una laïcitat més inclusiva del fet religiós? Com distingir el reconeixement de les activitats religioses dels privilegis per motius religiosos? És possible defensar normativament una laïcitat asimètrica que reconegui constitucionalment o mitjançant acords a una religió majoritària?

Com més inclusiva del fet religiós sigui la laïcitat, menys sentit adquireix la suposada privatització de les creences en què es basa la *vulgata* laïcista. La privatització de les religions sol explicar-se a partir de la *Carta*

18 RANCIÈRE, «Who is the Subject of the Rights of Man?»; BENHABIB, *Existeix el dret a tenir drets?*, p. 31.

sobre la tolerància de Locke, on presenta les religions organitzades com a clubs dels quals els ciutadans poden sortir sense traves i les activitats dels quals no han de ser fiscalitzades per l'estat llevat d'aquells casos en què el que succeeixi allí dintre sigui també il·legal a fora de la religió/club. Aquest model parteix d'una separació clara, però massa abstracta entre privat i públic que ja ha estat denunciada pel feminisme. Les pràctiques socials contemporànies de les minories religioses que ocupen l'espai públic amb marques religioses són un motiu més per qüestionar la validesa de la canònica distinció liberal. El vel islàmic, que ha conduït a un debat intern europeu sobre la pròpia identitat, no és només una peça de roba, sinó un símbol l'aparició pública del qual respon sovint a accions autoconscients de dones musulmanes que han decidit fer de l'estigma religiós una reivindicació política.¹⁹ En l'altre extrem, la seva publicitat és vista com exemple de difusió pública de missatges de dominació masculina. En ambdós casos, és la seva publicitat el que suscita el debat polític sobre la pertinència d'aquests símbols en l'espai públic, valgui aquí la redundància. Només imposant-hi una interpretació en termes d'absència de llibertat de les dones portadores d'aquests símbols es pot justificar una restricció de la llibertat religiosa entesa com a manifestació externa d'allò en què es creu. És important destacar que la religió, de què parlem, no és només una qüestió de consciència, sinó que es tracta de creences que han d'anar seguides de determinats comportaments. La llibertat de creure implica la llibertat d'actuar d'acord amb les pròpies creences.

Les decisions polítiques sobre la llibertat religiosa no poden abstrure's dels contextos històrics, socials i culturals existents en cada cas. No té sentit imaginar una solució política que no presti atenció al teixit religiós de la societat, a les seves tradicions, llevat que abandonem els principis liberals que protegeixen la diversitat. Tot i que la laïcitat asimètrica que caracteritza històricament el nostre país es contradiu amb els principis normatius –llibertat igual per a tots i separació estat/esglésies– hi ha dos motius pels quals es pot imaginar un arranjament asimètric que sigui alhora respectuós amb la diversitat i les minories religioses. Un primer motiu és la dificultat política i social de revertir per llei determinades pràctiques socials històricament arrelades. Una política que desconeix la història està condemnada a fracassar. El segon motiu és empíric: el biaix previ de la llei a favor d'una religió combinat amb el mandat de respecte a la diversitat religiosa de les institucions pot tenir l'efecte positiu que, per corregir l'asimetria, es faci un èmfasi específic per acollir i integrar als que no formen part de la confessió majoritària. Aquesta correcció dels biaixos de la laïcitat depèn més dels agents últims en l'aplicació de la llei i la gestió de les institucions que de les grans declaracions i lleis fonamentals. Només si els directors d'escola, el personal sanitari i les forces de l'ordre mostren sensi-

19 GÖLE, *The daily lives of Muslims*.

bilitat per les demandes sinceres dels creients que sol·liciten tractes específics o eventuais acomodacions, es pot construir una ciutat acollidora. Com han demostrat els sociòlegs de la religió, la laïcitat no és tant una qüestió de principis sinó de governança.²⁰

Efectivament, aquesta actitud afavoridora de la diversitat i interculturalitat depèn de la formació dels ciutadans. Un dels camps de batalla tradicionals de la laïcitat és l'escola. Qualsevol règim de laïcitat que es vulgui creïble ha de disposar d'un model que inclogui en l'educació obligatòria el coneixement del fet religiós, de les tradicions pròpies de cadascú, de les perspectives plurals, com requisits imprescindibles per a cohesionar una societat de diversos. L'espai compartit de la classe, que fa de doble filtre respecte a la família i la societat, pot esdevenir un laboratori de ciutadania, en el qual els futurs electors aprenen a articular-se de manera raonable per tal de poder col·laborar des del desacord.

20 GRIERA, «The governance of religious diversity in stateless nations: the case of Catalonia».

BIBLIOGRAFIA

- BENHABIB, Seyla. *Existeix el dret a tenir drets?* Barcelona: CCCB, 2017.
- BERGER, Peter. *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politic.* Michigan: Eerdmans, 1999.
- DUCH, Lluís. *Religió i comunicació.* Barcelona: Fragmenta, 2010.
- EMCKE, Carolin. *Contra el odio.* Madrid: Taurus, 2017.
- GAMPER, Daniel. *Laicidad europea. Apuntes de filosofía política postsecular.* Barcelona: Edicions Bellaterra, 2016.
- GÖLE, Nilüfer. *The Daily Lives of Muslims. Islam and Public Confrontation in Contemporary Europe.* Chicago: University of Chicago Press, 2017.
- GRIERA, Mar. «The governance of religious diversity in stateless nations: the case of Catalonia». A *Religion, State and Society*, núm. 44:1, pàg. 13-31, 2016.
- HABERMAS, Jürgen. *Entre naturalismo y religión.* Barcelona: Paidós, 2006.
- HABERMAS, Jürgen. «La prensa como espina dorsal de la esfera pública democrática». A *iAy, Europa!*. Madrid: Trotta, 2009.
- HABERMAS, Jürgen. «La revitalització de les grans religions: un repte per a l'autocomprensió secular de la modernitat?». A *Enrahonar*, núm. 52, pàg. 27-41, 2014.
- HABERMAS, Jürgen; RATZINGER, Joseph. *Dialéctica de la secularización. Sobre la razón y la religión.* Madrid: Encuentro, 2006.

- KYMLICKA, Will. *Ciudadania multicultural*. Barcelona: Proa-UOC, 1999.
- LOCKE, John. *Assaig sobre el govern civil. Carta sobre la tolerància*. Barcelona: Laia, 1983.
- OLLERO, Andrés. *España: ¿un Estado laico? La libertad religiosa en perspectiva constitucional*. Cizur Menor: Editorial Aranzadi, 2005.
- RODOTÀ, Stefano. *Perché laico*. Roma: Laterza, 2009.
- SCIARRETTA, Massimo. *La Chiesa dei poveri e la dittatura*. Milà: Franco Angeli, 2015.
- SEGLERS, Àlex. *La laicidad y sus matices*. Granada: Comares, 2005.
- SUNSTEIN, Cass R. *Democracy and the Problem of Free Speech*. Nova York: The Free Press, 1993.
- TAYLOR, Charles. *Las variedades de la religión hoy*. Barcelona: Paidós, 2003.
- TAYLOR, Charles. *La era secular (2 vols.)*. Barcelona: Gedisa, 2014.
- TAYLOR, Charles; BOUCHARD, Gérard. *Fonder l'avenir. Le temps de la conciliation*. Commission de consultation sur les pratiques d'accommodement reliées aux différences culturelles: Gouvernement du Québec, 2008.

3

UNA CONVERSA SOBRE LAÏCITAT I PLURALISME

ANTONI TROBAT
PERIODISTA

La laïcitat, el principi de la separació entre religió i l'estat sobre la base de l'absoluta llibertat de consciència de l'individu, és un principi que pot ser traduït de formes molt diferents. Passa el mateix amb el principi de la tolerància religiosa, del qual la laïcitat no és més que una conseqüència lògica. Per això, des de la Fundació Josep Irla va sorgir la iniciativa d'organitzar una conversa entre membres de diferents comunitats religioses i de consciència presents a Catalunya per a debatre sobre un tema que necessita un tractament polièdric.

Les principals tradicions del catalanisme progressista i popular beuen de la tolerància religiosa i del pluralisme laïcitzant. També d'una certa connexió, a l'espai públic i a les lluites socials i democràtiques, de l'agnosticisme i l'ateisme –hegemònics a l'esquerra de casa nostra i arreu d'Europa–, així com amb els sectors més progressistes del catolicisme i amb les minories religioses. Sempre he pensat que la visió de Catalunya com una mena de «Països Baixos de la Mediterrània» que sovint s'ha projectat, té molt a veure amb aquesta essència.

Una terra on jueus, protestants i lliurepensadors han anat deixant una petjada clau. El republicanisme català sempre ha tengut clar que defensar la diversitat era enriquidor per al país. Aquest és un valor important que no totes les famílies de l'esquerra europea han compartit i que allunya o enrareix determinats debats aliens que sovint hi ha qui intenta importar. La diversitat no és, en si mateixa, cap problema, ans el contrari. Però el context la problematitza. Una democràcia forta, i aquí l'acadèmia o el periodisme hi tenen molt a dir, és la que treballa perquè la diversitat actuï com a generadora d'una realitat millor per a la majoria. Així ho han defensat, en el marc mediterrani, tan mestís i tan important si volem parlar del pluralisme religiós que ens afecta com a societat, pensadors com l'escriptor israelià Amos Oz (1939-2018) o el filòsof espanyol Santiago Alba Rico (1960).

Aquesta conversa va tenir lloc un dissabte de primavera de 2017. Mancava molt poc per al referèndum d'autodeterminació que va celebrar-se aquella tardor i tot Catalunya bullia d'esperances, d'interrogants i de possibilitats obertes. Sigui com sigui, tenir present el que es respirava a la societat catalana aquells jorns ajudarà al lector a interpretar millor la transcripció.

Foren setmanes difícils. A poc a poc, però, vàrem anar elaborant el llistat de participants –plural, amb persones de tarannà crític i propositiu representatives de les seves comunitats i/o opcions espirituals– i un qüestionari per on orientar el que volíem que fos un debat sobre el rol de la laïcitat i el pluralisme religiós a la Catalunya futura. En va quedar una aproximació que, no obstant, dona una visió crec que força interessant de quina és la percepció que des de les diverses opcions presents a casa nostra es té dels principals afers que involucren religió i espai públic.

Com a moderador –prèviament aconsellat pel professor Daniel Gamper (1969)–, vaig optar per obrir la conversa plantejant als participants que cada un d'ells es presentés i digués amb quina de les dues denominacions, laïcitat o laïcisme, se sentia més identificat; així com quina definició en farien, d'ambdós termes, si ho consideraven oportú. Era la forma d'encetar el debat que trobareu reproduït a continuació.

– Em dic Montserrat Cervera i sóc fundadora de la Coordinadora Catalana d'Entitats Budistes i de la Fundació Internacional de Dones i Budisme. Em sento més identificada amb laïcitat. És més incloent. Em provoca, sens dubte, més empatia.

– Jo soc Marcel Odina i soc jueu. Em vaig criar en la branca reformista del judaisme. Avui en dia no pertanyo a cap comunitat en particular. Col·laboro amb la plataforma cultural Mozaika, des d'una visió pluralista del fet jueu. Coordino la iniciativa Salam Shalom per enfortir trobades de diàleg entre musulmans i jueus. Trobo que «laïcitat» és un terme més neutral que el «laïcisme».

– Em dic Ahmed Benallal Benallal. Soc de confessió musulmana, però també em defineixo des d'una identitat lliurepensadora. Per a mi la laïcitat és una forma d'entendre la política i un sistema basat en el respecte i l'equitat. El laïcisme, en canvi, per a mi és una doctrina.

– Bon dia, soc Oriol Illa, durant deu anys vaig dirigir la Fundació Ferrer i Guàrdia. Em considero agnòstic. No m'atreveixo a definir-me ateu. El fet religiós a qualsevol societat democràtica s'ha de treballar. Laïcitat i laïcisme? Laïcitat per a mi és un principi. El cognom de cadascú de nosaltres –un musulmà laic, un agnòstic laic, un catòlic laic... Unes normes comunes. La laïcitat fa que cap majoria o minoria religiosa no tingui capacitat per imposar-se a la resta. És un principi que hauria de ser compartit. Laïcisme és l'acció o la capacitat de desenvolupar els principis laics de qualsevol societat plural. No m'imagino una societat plural sense l'assumpció del principi de laïcitat. En el cas de la societat catalana el que cal aconseguir és que cap confessió pugui veure's exclosa o disminuïda en relació a altres opcions.

– Em dic Marcel·lí Joan i represento algunes entitats de l'Església catòlica, en concret el Grup Sant Jordi, fundat pel bisbe Joan Carrera a la dècada de 1970 i enfocat als drets humans, la Fundació Claret i Catalunya Religió. Durant el 2017 una sèrie dels actors que avui som aquí convocats, concretament la Coordinadora d'Entitats Budistes de Catalunya, la Unió de Centres Culturals Islàmics de Catalunya, el Grup Sant Jordi i altres entitats catòliques i també protestants, presentàrem el document «El fet religiós a la Catalunya del futur» defensant una laïcitat oberta o positiva. Crec que a la pràctica molts dels defensors del laïcisme acaben derivant cap a una exclusió explícita o implícita del fet religiós a la vida pública. I em sembla que això és negatiu. Advoco, doncs, per la neutralitat com a espai positiu de presència, sense imposicions ni exclusions.

– El meu nom és Silvia Luque, actual directora de la Fundació Ferrer i Guàrdia. Comparteixo la definició de laïcitat que ha fet el company Oriol Illa. La laïcitat, per a mi, també és limitar privilegis d'unes confessions sobre unes altres. Hi ha un principi compartit: garantir i respectar totes les confessions. On dedicarem el matis és a quins espais hi ha de ser present, el fet religiós, i a quins llocs no.

– Soc Josep Torrents, cristià, culturalment catòlic, pertanyo a Església Plural, entitat que té per objectiu aglutinar i donar veu als sectors més progressistes de l'Església catòlica a Catalunya. Crec que la nostra societat està instal·lada en un dualisme molt fort: entre una gran secularització que segurament és positiva i un fet religiós molt present i potentaportat, sobretot avui, pels nous catalans –i al que cal donar-li sortida. Laïcitat és un punt de trobada lliure. És el marc en el que podem establir debats i relació. Laïcisme és posar en pràctica aquests principis. Però, a la pràctica, el laïcisme no deixa de ser una forma més de confessionalisme. Hi ha confessionalismes religiosos i confessionalismes laics. A vegades pot arribar a ser un poc excloent, la laïcitat.

– El meu nom és Najoua Mesbah, soc musulmana. Estic a favor d'un món, un país, on totes les creences visquin en harmonia. Que hi hagi una bona relació i un vincle estret entre totes elles. Per a mi laïcitat és l'espai comú on podem treballar totes les persones –les religioses i les que no– en uns valors que ens uneixin. El laïcisme el veig més com una ideologia.

– Em dic Guillem Correa. Soc protestant. Sempre m'he sentit discriminat i em segueixo sentint discriminat. L'Estat espanyol no m'ho ha arreglat. Vaig néixer durant el franquisme i amb la democràcia estic igual. Poc ha canviat, en aquest aspecte. Quan es va organitzar el primer Congrés Protestant de Catalunya, al 1997, vàrem decidir que no fariem cap llistat de greuges i senzillament posaríem una reivindicació sobre la taula: normalització i igualtat religiosa. Igualtat davant els privilegis de l'església majoritària i davant dels privilegis de la societat civil organitzada. Estem discriminats pel fet de ser protestants i, per tant, d'una minoria. Llibertat de consciència i d'expressió en tenim. Sí. Qualsevol de nosaltres pot anar a la Plaça Catalunya i dir la seva, però el que és veritablement important són els drets col·lectius dels qui compartim una mateixa fe. Les minories religioses en aquest Estat ens continuem sentint discriminades. Nosaltres, des de les confessions protestants, defensem la igualtat entre confessions i la societat civil organitzada. Igualtat i equitat. L'equitat ha de ser complementada per la discriminació positiva, ja que no sortim tots amb les mateixes condicions com a punt de partida.

Antoni Trobat: Hi ha molts símbols religiosos en les institucions de l'Estat: escuts, crucifixos, jurament dels càrrecs, cerimònies oficials... Sovint les institucions públiques del nostre país s'adhereixen de manera implícita a la religió majoritària, la catòlica. El jurament dels càrrecs amb la presència d'un crucifix, la celebració de funerals en esglésies catòliques, creus a les parets de les escoles, ofrenes a la Verge... Com creuen que s'haurien de regular els símbols religiosos estàtics de les institucions? O potser no s'han de regular i s'han de deixar en mans de la discrecionalitat dels càrrecs?

Oriol Illa: Faig una prèvia. Vivim una realitat cohesionadora. Tot i que hi hagi una religió que parteix amb avantatge davant les altres, crec que som, en essència, una societat que integra bastant bé la diversitat religiosa. Que fa molts esforços per integrar el pluralisme confessional. El problema de la simbologia és molt important i afecta a tothom. Més enllà del que cadascú pensï, quan hi ha alguna qüestió vinculada amb la simbologia religiosa, genera debats mediàtics i tothom opina. No s'ha de menystenir. Em sembla realment important. Dit això, fins que hi hagi un altre marc legal l'Estat espanyol és un estat aconfessional; això és el que marca la Constitució espanyola, amb un punt que parla d'una especial cooperació amb l'Església catòlica. Crec que el tema dels símbols al nostre país i al conjunt de l'Estat no és un tema ben resolt perquè no reflecteix la pluralitat de la societat en la que vivim. Molts infants i joves desconeixen el que representen els símbols de les religions actuals i de les antigues. Hi ha una presència molt forta i evident del catolicisme i una invisibilitat també molt evident de tota la resta d'opcions de consciència i religioses. Com que els símbols són importants i s'ha de garantir que es puguin expressar en tota la seva plenitud en privat i públicament s'hauria d'evitar la simbologia que no pugui garantir l'objectiu de la cohesió. La simbologia ha d'estar al servei de la cohesió. Ens cal que el coneixement de la diversitat serveixi per cohesionar i no per fraccionar ni per parcel·lar. A l'escola pública hem de poder fer que els infants basin el seu coneixement sobre la base d'allò que ens és comú.

Guillem Correa: A mi em sembla important saber diferenciar la realitat oficial i la realitat social. S'ha de denunciar la discriminació que patim a nivell oficial les confessions minoritàries, però també val a dir que la realitat social és que hi ha un gran consens entre les confessions i un nivell de cooperació molt alt. El Grup de Treball Estable de les Religions (GTER), és actiu des de fa deu o quinze anys i el Consell Interreligiós de les Confessions de Catalunya es reuneix des de fa anys, també, mensualment tret de l'agost—i malauradament el mes d'agost del 2017 va caldre fer trobada d'urgència pels atemptats terroristes de Barcelona i Cambrils. Si som capaços de diferenciar la realitat oficial amb la bona entesa i convivència que hi ha so-

cialment, crec que una bona manera de contribuir a la convivència és que no hi hagi símbols religiosos a les institucions públiques. A mi m'han expulsat de classe dient-me «luterà» –riu– perquè jo discrepava d'un símbol catòlic. Tot el que no sigui identificar-nos amb una sola tipologia de símbols és bo perquè afavoreix la pluralitat. Voldria fer una nota al peu amb el tema de les cerimònies interreligioses. Han de ser-hi, però han de ser el que el seu nom indica. No només amb la participació de les comunitats, sinó ser-hi essencialment presents, de forma integral. Arran de la tragèdia d'aviació de Germanwings de 2015 va haver-hi una cerimònia catòlica amb una mena d'annex on participaven la resta d'expressions de forma subsidiària. Ha de ser més participatiu. Amb equitat real. No crec que s'hagi de buscar tant la igualtat com l'equitat. Cal que fem les coses de manera que els minoritaris tinguem una participació activa.

Josep Torrens: Si entenem la laïcitat com a punt de trobada en una societat secular, on els fets religiosos i espirituals es troben per intercanviar punts de vista, a l'espai públic institucional no hi ha d'haver-hi símbols religiosos. Ha de ser neutre. Taxativament. No hi ha d'haver, tampoc, cerimònies religioses promogudes per les institucions públiques. No ens n'hem sortit en evitar que a la diada de Sant Jordi la Generalitat continuï organitzant missa a la capella de Sant Jordi. Continua fent-se, amb governs de majoria convergent o d'esquerres. És un tema, certament, que des d'Església Plural hem treballat i no ens n'hem sortit. Cap govern ens ha fet cas. Altra cosa és si a una cerimònia jueva, protestant, catòlica o el que sigui, es conviden càrrecs públics. Per exemple una missa de festa major en què es convidi una autoritat a assistir-hi. Em sembla que entra dins la normalitat que hi vagin. Ha de ser un espai neutre sense símbols. Hem de trobar expressions laiques per donar expressió a sentiments. Coincideixo en què les celebracions interreligioses són només assajos, de moment, i que l'hegemonia catòlica és excessiva.

Antoni Trobat: També hi ha el cas dels funcionaris: han de poder expressar les seves conviccions religioses en l'exercici del càrrec? Pensem, per exemple, en el cas de funcionàries musulmanes que treballen de cara al públic? Poden portar vel? Pensem en un jutge? Podria portar la quipà jueva? Suposa això una vulneració de la neutralitat de les institucions de l'Estat? O queden els funcionaris protegits per la llibertat religiosa i per tant han de poder manifestar públicament la seva religió?

Marcel Odina: El fet de ser funcionari no elimina el teu dret a la teva identitat. És perfectament tolerable lluir una creu o un vel a un espai públic. No oblidem que portar un símbol religiós és una opció personal, a nivell individual. La tradició jueva som més de fer preguntes que de donar respostes. Respecte al que diu

el pastor Guillem Correa, referit a la cohesió social entre les diferents confessions, crec que en gran part és cert. Tinc, però, els meus dubtes de si afecta el conjunt de la societat o només està assolit dins els lideratges/elits religioses. La qüestió és si el que hem de buscar a l'hora d'assolir igualtat entre confessions és reduir la visibilitat dels més grans o si volem donar més visibilitat a les confessions minoritàries. Als EUA s'intenta donar visibilitat a totes les confessions, se les valora. Aquí s'està començant a fer... Per exemple encenent espelmes de Hanukkà al desembre juntament amb simbologia nadalenca cristiana.

Marcel·lí Joan: Per a mi la qüestió dels símbols és determinant. És l'exemple més evident que la laïcitat ben entesa implica la presència pública de simbologia religiosa. En canvi, el laïcisme excoent deriva en molts casos, implícitament, en la desaparició dels símbols religiosos en nom de la neutralitat. Volia fer dos apunts. El primer: la diferència entre igualtat i equitat és important. Des de les entitats del món catòlic més central, defensem l'equitat més que la igualtat perquè creiem que és més justa. Un pare que té set fills no dona el mateix a cada fill. El segon: la qüestió de la cultura religiosa és important. La incultura religiosa ens perjudica a tots. La festa de Tots Sants s'està arraconant per culpa del Halloween de la cultura nord-americana. Ha arribat el moment d'abordar els símbols religiosos i és fer-ho amb seny, amb sentit comú. Va ser un desastre la cerimònia teòricament interreligiosa –a la pràctica va ser una imposició catòlica– en memòria de les víctimes de l'accident d'aviació als Alps que recordava en Torrents. De la mateixa manera, encara hi ha una certa ordre explícita o implícita del Ministeri de defensa espanyol que fa que encara t'hagis d'agenollar el dia del Corpus Christi o les misses de campanya. Això és aberrant. Penso que els catòlics hem de reconèixer que els efectes del nacionalcatolicisme han estat perversos. Això té quelcom bo –l'autocrítica sempre és positiva– i quelcom dolent –no podem caure en la llei del pèndul. Neutralitat no significa exclusió. En nom de la neutralitat no podem arraconar les tradicions religioses.

Antoni Trobat: Parlem molt de símbols al món institucional. Però i la simbologia religiosa en l'espai públic?

Sílvia Luque: En les diferents intervencions plana quelcom que encara no hem abordat. El company Guillem Correa parla de discriminació. No pot ser de cap altra manera, si tenim en compte les relacions que té l'actual Estat espanyol amb les confessions. El Concordat amb el Vaticà és un exemple clar de discriminació...

Marcel·lí Joan: El Concordat no existeix...

Sílvia Luque: Bé, l'acord internacional de 1979, si vols, que actualitza els pactes previs del 1976 i en algun aspecte es remunten als del 1953. Es mantenen una sèrie d'acords que donen carta d'entitat a la relació entre el Vaticà i l'estament militar i públic. Hi ha una relació desigual clara, malgrat els acords del 1992 amb les confessions religioses d'especial arrelament –musulmans, jueus i protestants. Evidentment aquests darrers tenen un tracte molt diferent per part de l'Estat comparats amb l'Església catòlica. Simbologia religiosa a les institucions públiques? Nosaltres creiem que no. Quelcom diferent és la presència de símbols d'aquest tipus a l'espai públic. Actes religiosos organitzats per institucions públiques considerem que no n'hi ha d'haver. En aquesta línia l'Ajuntament de Barcelona ha suprimit, creiem que encertadament, la presència de l'alcaldia a la missa de la Mercè. Tanmateix, com algú ha comentat, els representants polítics tenen oberta la possibilitat d'assistir a actes religiosos. El debat de l'ostentació? Sempre és difícil. La llei francesa acaba fent un doble raser –quipà i vel no, creu sí. No sé si una llei com la francesa ajudaria en el nostre context. Els baròmetres d'opinió ens traslladen que la tolerància cap als símbols és molt elevada, que hi ha convivència i que no hi ha problema. No s'han de buscar problemes on no n'hi ha.

Najoua Mesbah: Parlar de simbologia és parlar del vel. Per què la dona musulmana sempre és atacada? És un doble atac, crec: a l'islam i a la dona. No comparteixo que hi hagi un sol símbol religiós –el catòlic– o que no n'hi hagi cap –el que predica el laïcisme– a l'escola i als espais públics. Per què només se celebren les festes religioses catòliques? La realitat actual és diferent. És més plural. O ho celebrem tot o no en celebrem cap. Per què quan els infants de famílies musulmanes no van a escola per la Festa del Xai tenen una falta? Sovint es parla d'integració només cap a una part. La integració l'hem de fer plegats. A França ens impedeixen portar vel a la feina. Això impedeix que les dones accedeixin al món laboral. La legislació francesa ens empobreix. Això construeix una barrera al mercat laboral.

Ahmed Benallal Benallal: Hem de definir què és l'espai públic? Si és l'institucional ha de ser neutral. Una persona no musulmana si entra a un jutjat i veu una jutgessa amb vel pot incomodar-se molt. No veure-ho clar. Els símbols religiosos han d'estar al marge a l'espai institucional.

Marcel Odina: Pel que fa al hijab, per exemple, s'ha de tenir en compte que la vestimenta no significa sempre el mateix. Hi ha religions on la indumentària està molt regulada per la llei religiosa i d'altres on la fe no s'expressa tant per la forma de vestir. Per exemple el judaisme i l'islam són més orto-pràctiques que el cristianisme. Fins i tot, dins aquestes tradicions hi ha molta varietat. Jo mateix no porto talit ni quipà. Per

altres jueus, en canvi, és increïblement important. Això s'ha de respectar. Portar símbols no és una imposició. Quan vols assegurar-te que no hi ha una imposició i acabes advocant per una imposició contrària col·loques la ciutadania entre dues imposicions. Donar visibilitat a totes les tradicions religioses és bo.

Marcel·lí Joan: Com a catòlic he d'acceptar que tinc uns privilegis fruit de la tradició històrica i sobretot de l'article 16.3 de la Constitució espanyola que diferencia la confessió catòlica de les altres –sembla que aquest article va ser una imposició de l'extrema dreta, com l'article 2, però no ho sabrem mai. Tanmateix, continua havent-hi una certa confusió. El Concordat no existeix com a tal. El que hi ha és un acord el 1979 que no és just –i que no s'equipara, el 1992 amb evangèlics, musulmans i jueus. El cas més clamorós d'aquest privilegi, d'aquesta injustícia, és la famosa creueta de la declaració de la renda. El finançament ha de ser per totes les confessions. Amb equitat i principis correctors hi ha d'haver finançament per a totes les confessions. Crec que hi ha visions esbiaixades de la neutralitat. A la Mercè hi ha de poder haver missa, considero. Hem de veure com conjuguem el mot «acomodació» de les diferents tradicions. Hem de tenir totes les tradicions existents en consideració. Tinc amics musulmans que porten els seus fills a l'escola concertada catòlica i no tenencap problema! En definitiva, neutralitat no significa desaparició i cal corregir els privilegis.

Montse Cervera: Estem veient un cert debat entre «símbols sí» o «símbols no». No oblidem que per arribar aquí hi ha d'haver tot un treball pedagògic. L'associació UNESCO pel Diàleg Interreligiós, que presideixo, treballa a partir de la base que el coneixement de cor i de ment ens apropa i, en canvi, el desconeixement genera por i distància. Tinguem present que hem d'acompanyar la resta de la societat en un procés d'aprenentatge. Tinguem present que hem passat moltes dècades en què l'única opció, en aquest país, era el catolicisme –jo mateixa vinc d'una família catòlica! Tinguem present els anys de dictadura nacionalcatòlica franquista. I acompanyem. S'ha de valorar la diversitat. Com més símbols, millor. El canvi ha de ser per dins, no només a l'espai públic. Ens cal viure l'alteritat de forma positiva. Ens cal valorar «l'altre».

Antoni Trobat: **Cal posar l'èmfasi en l'assimilació i adaptació o en el reconeixement de les diferències? O potser és que aquest problema no es dona a Catalunya quant a les religions minoritàries, tret del cas dels musulmans? Aquest reconeixement legal específic de les minories ha de tenir una contrapartida ciutadana: la tolerància. Què significa que una societat ha de ser tolerant amb les minories? Quins són els seus límits? S'ha de facilitar als creients de religions minoritàries l'exercici de la seva religió i no obstaculitzar la seva manifestació**

pública? Cal acomodar algunes lleis a les «necessitats» religioses dels creients de religions minoritàries? Cal relaxar l'aplicació d'algunes lleis o reglaments per permetre que els creients visquin plenament la seva creença?

Josep Torrents: Pel que fa al tema del funcionariat públic, la pregunta és: com conjuguem la neutralitat amb la llibertat de consciència? En l'àmbit dels funcionaris se'ls ha de donar la possibilitat de lluir distintius, si així ho valoren. En un lloc públic, una persona musulmana que, per exemple treballi d'infermera o de tècnica d'un ajuntament, ha de poder portar vel. Paral·lelament el que se li ha d'exigir, però, és que no es comporti com a musulmana sinó amb regles laiques. Això ens pot semblar estrany, però, si pensem en experiències que hem viscut, no ho és tant. Imaginem-nos, per exemple, que en un departament de benestar social d'una institució pública hi ha una monja catòlica que fa una funció tècnica. Segur que recordem monges fent aquesta funció. Una persona d'aquest perfil ha de renunciar al seu hàbit? El mateix podem dir del vel. Hem de ser respectuosos amb la llibertat individual. Estic d'acord que hem d'educar a la gent, a la ciutadania, en el pluralisme. Evolucionar cap al fet que veure un hàbit religiós catòlic o un vel islàmic no ens ha de fer pensar que ens trobem davant un contrari, un antagonista.

Oriol Illa: Crec que em cal polemitzar. Permeteu-m'ho. En el cas de creences ideològiques, d'ideologies, aquesta teoria que he sentit exposar aquí, serviria? Acceptariem que un professor o un jutge o un metge pogués fer ostentació visible de la seva ideologia, fos quina fos?

Josep Torrents: El meu dubte seria en el marc de l'educació. Ara, per exemple, jo vaig amb una estelada –s'assenyala un pin de la jaqueta. Depèn d'on vagi me l'haig de treure? A la meua feina –sóc professor– intento no discriminar la gent per la seva ideologia. Però tinc dret a manifestar les meves conviccions.

Oriol Illa: Les institucions en països normals són convencions. Acceptades per tothom. Quan vaig a un jutjat, per exemple, hauria de pensar que aquella justícia serà justa. La meua aspiració és que el Palau de la Generalitat representi a tots els catalans. Imaginem que un senyor aprova les oposicions per ser jutge i va al seu lloc de treball fent ostentació de l'«A» anarquista, perquè és una persona de profundes conviccions llibertàries. Pot fer-ho? És un criteri acceptable?

Josep Torrents: Els jutges per què van amb toga? Hi ha funcions públiques que demanen que la imatge sigui neutra. Evidentment, però, no puc estar-hi d'acord.

Marcel·lí Joan: M'agradaria recuperar el que ha introduït abans l'Ahmed. Alguns experts diferencien entre símbols religiosos i l'aspecte més, diguem-ne, estrictament cultural. Quan parlem de vel, quipà, niqab o hàbit religiós ningú qüestiona que, per exemple, Sor Lucía Caram porti hàbit religiós. Perquè sempre el porta. Es veu com una opció personal seva, no com intrusisme del catolicisme a l'espai públic. S'ha de mirar des d'una perspectiva no religiosa, sinó cultural. Pel que fa al finançament, que és un cavall de batalla importantíssim, voldria polemitzar amb una qüestió. L'IBI—Impost de Béns Immobles— del que tant se n'ha polemitzat indueix a la confusió. Molts no saben que les exempcions de l'IBI que afecten a l'Església catòlica només són el 4% de les totals. Hi ha un altra qüestió que em preocupa: el tractament del fet religiós als mitjans de comunicació públics. La indiferència no és el camí. Ho és el respecte i el fet de tractar tothom amb equitat i amb igualtat. En un debat a la llibreria Claret, organitzat per Justícia i Pau i el Grup Sant Jordi, vàrem poder parlar d'aquestes qüestions i acabarem comentant amb Guillem Correa que hi ha un punt comú en què totes les tradicions religioses i fins i tot les atees ens podríem posar d'acord: el menyspreu, la indiferència o fins i tot la conyeta—que és més clamorosa als mitjans de comunicació públics— envers el fet religiós. Això va en contra de tots els tractats internacionals! El culte a la diversitat només pot ser autèntic des del reforçament de la identitat de cadascú! Crec que aquesta és la línia del GTER.

Sílvia Luque: Voldria recuperar el tema del finançament. Certament ve d'una relació de privilegi. Els mateixos acords del 1979 deien que només havien de durar tres anys els complements per part de pressupostos de l'Estat i aquest havia de ser substituït gradualment per un autofinançament. És evident que no s'ha anat cap aquí.

Marcel·lí Joan: De fet, en època del PSOE els complements van passar del 0,5 al 0,7%!

Sílvia Luque: Exacte. Pel que fa al finançament reivindico un model de tipus alemany. Rol recaptatori de l'estat i transferències a les comunitats: l'anomenat *kirchensteuer*. A Alemanya, i a altres estats europeus, el model és que si tu ets feligrès d'una església i marques la casella a la declaració de la renda, pagues un 0'9% del sou a l'Església. Pots triar. Són diners de cada ciutadà, no dels pressupostos generals de l'estat.

Guillem Correa: El tema finançament, per a les comunitats petites, és una heroïcitat. També l'autogestió dels centres de culte. És molt important que hi hagi un finançament just. El model italià, l'*Otto per mille* és el que més m'interessa —és molt semblant a l'alemany. Es pot triar si vols fer la donació a l'estat italià o a alguna confessió religiosa. N'hi ha dotze per triar! No només catòlics, protestants en genèric o jueus... es

pot elegir a quina confessió protestant li vols enviar la teva taxa! Per al protestantisme català és un somni! Pel que fa a les minories voldria comentar una qüestió: les minories s'han de sentir encaixades –actualment no em sento encaixat a l'estat ni com a català ni com a protestant– però no ho han de ser a la força. Un exemple: la comunitat protestant sempre ha tingut clara la qüestió de la igualtat de gènere –tenim dones que exerceixen de pastores. Ho hem decidit les comunitats fent el nostre recorregut, amb els nostres debats i lespolèmiques. Però sense ingerències externes. L'estat mai hi va ficar el nas. En el moment en que l'estat es posiciona internament per una de les posicions dels debats interns de les comunitats anem malament... S'ha de donar llibertat.

Marcel Odina: En finançament, el model italià seria millor que el que tenim. D'altra banda i retornant a qüestions anteriors, crec que hi ha una pressió assimilacionista. És una inèrcia social, assentada en la societat en si. Portem molt de temps amb una única tradició: la catòlica. No hi ha un espai clar on hi hagi pluralitat. Acaba esdevenint una tasca individual, de cadascú, mantenir la identitat i buscar equilibris. És un esforç difícil. Això acaba portant, per esgotament, o bé a l'assimilació o bé a l'aïllament. S'ha de permetre un espai per poder viure en equilibri entre la identitat i la vida col·lectiva i comunitària.

Montse Cervera: Pel que fa al finançament, amb el nou país republicà que estem bastint, caldria pensar en l'àmbit privat i el l'àmbit públic. Diferenciar-los. En una societat laica, per exemple, crec que organitzacions catòliques com Càritas –o entitats vinculades a altres confessions– que fan una tasca contrastada, genuïna i eficient han de poder rebre diners públics, de tots. En canvi finançar aspectes, o entitats, que només repercuteixen en una part dels seus feligresos té escàs sentit. Cal diferenciar entre finançar organitzacions doctrinals que només afecten els feligresos de la comunitat X concreta –sigui una església cristiana amb milions de fidels o una petita comunitat budista– i eines d'algunes comunitats –Càritas, de nou, és un bon exemple– que repercuteix en tothom, en tota la societat.

Sílvia Luque: Càritas es finança per la creueta no catòlica, la de finalitat social. Perquè es considera que és útil per al conjunt de la societat.

Antoni Trobat: En la Catalunya republicana futura totes les religions haurien de tenir un tracte equiparable a la catòlica?

Montse Cervera: Només en allò que afecti a la societat en general. Finançar una comunitat que només reverteix en ella mateixa no té cap sentit.

Marcel·lí Joan: Potser no diem prou que les confessions religioses fan una aportació molt positiva a la societat. L'exemple és l'acció social de l'Església catòlica. Vinc dels esplais i de l'escoltisme. Hi ha molts barris a Barcelona que no serien el que són sense l'acció social de les esglésies. Això s'ha de subratllar. Val la pena explicitar-ho. Un futur Estat català ha de finançar tothom amb justícia i igualtat.

Ahmed Benallal Benallal: L'estat encara que es manifesti com un estat laic, ha de finançar les diferents confessions. La comunitat musulmana, per exemple. Nosaltres no tenim més de 45 anys reals d'antiguitat, a la Catalunya contemporània, majoritàriament molt precaris. D'altra banda hi ha un element que voldria afrontar tot i que sé que és incòmode. Hi ha una enorme diversitat doctrinal, a l'islam. Com a totes les confessions. Visions més extremades i puristes i visions més heterodoxes. Tots sabem que hi ha doctrines extremes que tenen diners al darrere –d'estats estrangers i de grups internacionals– i que no ens interessa socialment que arribin aquí, a casa nostra. Per això ens és vital que l'estat garanteixi el funcionament de les comunitats. Si l'estat no finança les comunitats adequadament, vindran altres estats o altres grups finançant el que no faci l'administració pública catalana.

Sílvia Luque: L'argument que l'estat ha de pagar perquè així es garanteix una visió moderada dins els centres de culte em sembla complicat.

Ahmed Benallal Benallal: No és exactament així. Però les comunitats han de funcionar. Perquè hi ha una part de la ciutadania que necessita poder anar a la mesquita. És un dret humà i col·lectiu com un altre.

Sílvia Luque: Entenc que, si l'estat no s'ocupa del finançament, vindran altres amb una agenda determinada. Per una banda és una amenaça i per l'altra és un finançament estatal que ho condiciona molt tot. Realment estem parlant de com l'estat intercedeix amb la definició de a qui li dona i a qui no uns diners públics.

Antoni Trobat: La institucionalitat futura, catalana o espanyola, que tinguem, ha de prohibir que Àrabia Saudita pagui una mesquita al nostre territori?

Oriol Illa: No es tracta de prohibir-la o d'autoritzar-la. A vegades tinc la sensació que la religió és un calaix al marge. Hi haurà construcció d'una mesquita si va amb consonància amb els plans urbanístics. Vull insistir amb aquesta idea. Quan parlem de recursos públics hem d'establir quins són els criteris objectius que siguin d'abast de tothom per evitar que repercuteixi en uns pocs en lloc de a la majoria. Hi ha un itinerari molt clar

per la societat civil i un de diferenciat per a les entitats religioses. Com a gestor públic són coses que em sorprenen. Allò públic s'ha de tractar amb el màxim d'objectivitat. Tinc la impressió que en l'àmbit religiós aquesta objectivitat no es compleix. A Catalunya hi ha aprovada una llei de transparència. Aquesta llei és molt exigent a conseqüència dels mals usos que se n'han fet i, malgrat tot, continuo pensant que l'àmbit religiós «menja a banda». Després hi ha el tema de la representativitat social. Que Càritas –amb desenes de milers d'usuaris– o els escoltes catòlics –amb 170 agrupaments– tinguin suport, ho entenc. Però la qüestió del finançament té moltes vessants, val la pena recordar-ho: hi ha l'afer monetari de l'IRPF i el tema de les subvencions, però també les exempcions fiscals –impostos que es deixen de recaptar– l'escola concertada i el tema del patrimoni. La borsa de pressupost públic és limitada i alguns privilegis l'afebleixen.

Marcel·lí Joan: Subratllo i aplaudeixo el que ha dit l'Ahmed. A l'Estat francès han arribat a la conclusió que la teoria és una i la pràctica és una altra. Al Parlament de Catalunya un representant de Catalunya Sí que es Pot (CSQP) em va reconèixer el fracàs del model francès respecte a la qüestió religiosa i la laïcitat. Crec que hem de ser molt clars i pràctics, coherents també. Cal treballar molt la formació dels imams. Que hi hagi mesquites i oratoris en garatges... És un desastre i ens porta a un desastre! Alguns autors de l'esquerra marxista, a l'Estat francès i a altres indrets d'Europa, reclamen ja l'ensenyament de la religió a l'escola.

Josep Torrents: Sobre el tema del finançament hem de diferenciar el que estem finançant com a serveis prestats a la societat, a l'escola o la sanitat –convenis, concerts– i el finançament pròpiament de l'activitat religiosa i litúrgica. Si entenem que la religió és un fet positiu, realment també la societat ha d'ajudar perquè es financi el fet religiós. La gent feligresa, però, ha de procurar fer un esforç per l'autogestió. S'ha de trobar l'equilibri. D'altra banda, voldria afegir que hi ha missatges que surten de la boca de la jerarquia catòlica que són intolerables en una societat democràtica. Si demanem el control públic dels imams hem de demanar control dels capellans catòlics i els pastors protestants! No entenc tant que hàgim d'evitar finançar les comunitats per por a nous corrents. Hem de tenir en compte que el procés assimilatiu es dona dins les confessions religioses. Hem de preservar la llibertat. Si depenem de subvencions públiques no som lliures. Com a Església Plural hem renunciat a les subvencions. Sempre hem sigut molt curosos amb això.

Antoni Trobat: **Introdueixo el tema del paper de la dona. Han de poder ser reconegudes religions que discriminen la dona? Una religió que discrimina per gènere o per orientació sexual ha de tenir un reconeixement ple a la nova institucionalitat futura?**

Marcel·lí Joan: Davant aquesta pregunta em costa respondre. Com a catòlic hauria de sortir d'aquesta sala on estem reunits.

Sílvia Luque: Que l'organització sigui paritària és vital. Com s'organitza la institució és problema seu. S'ha de plantejar la qüestió en clau igualitària.

Marcel·lí Joan: És una qüestió d'ordre metodològic. No ho podem respondre.

Antoni Trobat: Tret d'unes quantes esglésies protestants, alguns sectors progressistes del judaisme i, en certa mesura, els budistes, els drets LGTBI i de les dones no estan plenament reconeguts en cap de les confessions...

Ahmed Benallal Benallal: Crec que no hi ha cap religió que discrimini. L'islam no discrimina. Hi ha règims musulmans que discriminen. Però no la religió. Molts musulmans rebutgen la laïcitat perquè ho veuen com separació religió i l'estat. A l'islam no va haver-hi aquesta separació. És una pregunta provocativa. Nosaltres intentem introduir els drets. Allò fonamental és que no siguin perseguits els drets de cap persona. La persona homosexual o trans que practica una religió ha de poder veure la seva identitat íntima respectada per la seva doctrina religiosa. Cap doctrina pot expulsar o perseguir algú per gènere o per inclinació sexual. Cap text sagrat pot dir que la persona X no pertany a la comunitat. Cap text sagrat pot estigmatitzar.

Guillem Correa: De la mateixa manera que s'ha de donar suport als sindicats o al moviment associatiu, és vital finançar les comunitats. Quan els protestants demanem el cofinançament és per una qüestió de projecció de la nostra fe... però els nostres pastors i els nostres centres de culte ens els volem seguir pagant nosaltres! Si em permeteu la broma, si us vull fer protestants a tots, m'ho he de pagar jo! La projecció pública ha de ser cofinançada. Quants anys portem de democràcia? Aquesta democràcia que tenim, precària, ha estat capaç de finançar el Càritas ortodox? I el Càritas musulmà? I el Càritas protestant? Per això parlava de discriminació positiva: si no sempre hi haurà alguns de primera divisió i la resta a divisions inferiors.

Marcel Odina: Darrerament s'ha parlat molt dels límits de la democràcia. A la pràctica pot haver-hi problemes. Quins són els límits democràtics per a cada religió? Els drets LGTBI són un límit? És positiu que agents externs a les comunitats facin pressió dins la vida comunitària?

Montse Cervera: Per ubicar-nos, cal aclarir el context del tema de les dones: a totes les religions hi ha discriminació sexual. Falta autocrítica. La major part de les tradicions han nascut en societats patriarcals. El budisme és igual de patriarcal que el cristianisme. No ens ha d'estranyar. Es tracta d'un condicionament que tenen totes les tradicions espirituals. Cal un profund qüestionament de molts aspectes. La religió ha de ser prou flexible i s'ha d'adaptar. La qüestió del gènere i el seu rol a les religions és un aspecte cultural. Cada tradició espiritual i religiosa s'ha de regenerar des de dins. El coneixement, la saviesa i la manera de fer femenines no s'han preservat. Les dones tenen una altra manera de fer. Les estructures de poder, també dins la jerarquia religiosa, són patriarcals i masculines.

Najoua Mesbah: Abans que arribés l'islam els pobles de cultura àrab preislàmica mataven les nenes «sobrants» de les famílies. La doctrina de Mahoma ho atura. Això és igualtat. El naixement d'una dona, a partir de la irrupció de l'islam, deixa de fer vergonya. A l'Alcorà hi ha molts versos que diuen que no hi ha diferències entre homes i dones. El problema és l'autoritarisme i el patriarcat. El problema no és l'islam. És previ, cultural. L'homofòbia i la lesbofòbia estan, malauradament, molt esteses.

Ahmed Benallal Benallal: No hi ha cap versicle de l'Alcorà, més enllà que en puguis fer interpretacions ben maquiavèl·liques, que discrimini.

Antoni Trobat: Si un sacerdot sigui de la confessió que sigui predica des de la trona qüestions que van contra els drets humans, se l'ha de perseguir?

Ahmed Benallal Benallal: Si un referent religiós es posiciona així és terrible. La doctrina, però, no s'ha de criminalitzar.

Sílvia Luque: L'estat no pot finançar entitats que no reconeixin els drets humans ni la igualtat. S'ha d'apostar per les opcions, dins les confessions, que donen suport als corrents feministes. L'estat no pot donar suport a organitzacions que no respectin el pluralisme d'identitats sexuals, per exemple.

Marcel·lí Joan: Per omissió, no s'ha dit una cosa. L'Església fa coses no només positives, sinó que repercuteixen positivament en la societat i estalvien diners. Hem de ser autocrítics, però. Per exemple amb la qüestió del gènere. El dia que el Papa Benet XVI va visitar Barcelona, durant la cerimònia a la Sagrada Família, aparegueren quatre monges i començaren a netejar el terra. Els organitzadors ho van

veure normal. Alguns em deien «ho feien com un acte de servei». És evident que la imatge i els valors que desprenia eren terribles. O, per posar un altre exemple, quan el rector de Nules va dir, el 2017, una frase desafortunada relacionada amb l'homofòbia, gran part de l'opinió pública catòlica el va denunciar! No cal que intervingui l'estat, els estirabots els arracona la mateixa societat civil. El control estatal de les religions és molt perillós. De la mateixa manera hem fracassat en el control de les sectes. Per què? Perquè s'han imposat els principis de la llibertat religiosa. A França hi ha sentències escandaloses contra la cienciologia o determinats sectors clarament sectaris de l'Església catòlica. Ha de ser la mateixa societat qui arraconi l'ultraconservadorisme.

Josep Torrens: Quan hi ha actituds que són delictes s'ha de tirar del codi penal. Quan un líder religiós diu que s'ha de fuetejar les dones, cal apel·lar al codi penal. Quan un líder religiós, fa apologia de la violència, cal apel·lar al codi penal. No li ha de tremolar el pols al poder civil. Tant se val si la problemàtica sorgeix d'una religió majoritària o minoritària. La qüestió de les dones és cultural. Cap religió als seus llibres sagrats reconeix la discriminació. La societat patriarcal bàsicament sotmetia la dona. L'estat ha d'intervenir en dues línies: d'una banda l'estat ha de donar suport i impulsar la renovació de les confessions religioses –no pot ser que l'única interlocució de l'administració pública siguin els bisbes, calen els sectors de base! D'altra banda, hi ha el tema del finançament: una escola que discrimini per sexe té tot el dret a existir però no té dret a rebre finançament públic. Els plans d'igualtat són importantíssims. Si se li demana a l'hora de formular una subvenció a qualsevol entitat que tingui un pla d'igualtat, a una comunitat religiosa se li ha de poder exigir, també. Cal que totes les comunitats s'adaptin a l'entorn on viuen.

(pausa)

Marxa Najoua Mesbah

Antoni Trobat: Han de promoure les institucions una educació plenament secular?

Marcel·lí Joan: Què entenem per secularització de l'ensenyament? Hi ha d'haver una educació en cultura religiosa a escola; ens cal l'ensenyament del fet religiós. La teoria és una i la pràctica és una altra. El model francès no és positiu. Ha comportat més inconvenients que avantatges. Alsàcia i Lorena són l'excepció, en l'àmbit francès. Els tractats internacionals i els marcs legislatius interns diuen molt clar que la llibertat

d'ensenyament és sagrada. Diuen molt clar que hi ha llibertat de crear centres educatius i cal prendre en consideració la llibertat dels pares per portar-los. Pensem que moltes escoles concertades catòliques no fan, precisament, el que diuen els bisbes! Es fan classes de cultura religiosa. Els concerts, en educació, són imprescindibles. Des dels principis de llibertat religiosa no són pas un problema. La concertada fa que la societat catalana estalviï.

Guillem Correa: Els protestants no tenim escoles perquè desaparegueren a la dècada de 1930, durant la Guerra Civil. Tenim, en general, tres posicionaments diferents respecte a aquesta qüestió: la que diu que l'ensenyament religiós s'ha de fer a casa; la que diu que hi ha d'haver una assignatura de formació sobre història de les religions i els valors; i la de considerar que els infants han de rebre ensenyament del fet religiós a l'escola. Creiem que hi ha d'haver una assignatura dels valors espirituals i laics. Tot és compatible.

Oriol Illa: A l'Estat espanyol s'han fet sis reformes educatives i cap ha funcionat. L'escola laica i catalana és un model d'èxit. L'escola d'avui ha de formar ciutadans i ciutadanes i ho ha de fer en una societat que ha canviat. Diversa, canviant, plural. Que requereix que avui es faci una cosa i demà una altra. Se li demanen moltes coses, per què? Perquè ha canviat. Si cal esperar alguna cosa de l'escola és la formació d'una ciutadania sobre la base d'un comú denominador que, en una societat tan diversa i tan plural, puguem acordar. Ens cal buscar un comú denominador. Quin és? Doncs, pels que venim de l'escola racionalista hauria de ser allò que tenim capacitat de traslladar com a coneixement. No vull renunciar a l'escola humanista, però. La ciutadania i els nostres infants han de saber d'on venim, per què celebrem el Nadal... Entre la teoria i la pràctica hi ha la vida real, difícil de gestionar. Quin tipus de coneixements s'han d'explicar? Que hi ha formes de viure diferents. L'escola ha de ser canviant. Els itineraris rígids no són bons. Al final a una aula tenim 25 o 30 nans amb identitats diferents. Per tant, aquest element d'innovació s'ha d'aplicar. Racionalitat, empirisme, coneixement. Voler abastar massa pot abocar-nos al fracàs. D'altra banda l'educació informal és insuficient...

Guillem Correa: El que hem de trobar és un llenguatge que ens faciliti la trobada. Una escola que eduqui en valors. Un llenguatge que no exclogui. Necessitem trobar noves etiquetes. Sortir de les referències que ens portin a allò de «vencedors i vençuts». Aspiro que el meu net pugui diferenciar i valorar la Hanukkà i el Nadal. Nació és llengua, territori, religió i cultura o «llibertat, igualtat i fraternitat»? Hem deser capaços de forjar ciutadans.

Josep Torrens: Hem de veure de què parlem quan parlem de religió. Religió ve de relligar. Relligar la integritat de la persona, que té bàsicament tres dimensions: una dimensió racional, una dimensió afectiva –més primària– i una dimensió espiritual, que existeix i que no té per què ser religiosa necessàriament. Cal relligar-les totes. Si eduquem de manera no integral, només amb continguts, farem uns grans tècnics però no farem pas persones. M'inclinaria com en Correa en donar pautes i tècniques. Amb capacitat d'actualitzar-se i no de tancar-se, assumint el canvi i la pluralitat en tots els àmbits de la seva vida. Hi ha el tema de la llibertat, també. Cal preservar el dret dels pares a triar l'ensenyament dels seus fills. Penso que fins i tot aquells que volen escoles segregades, encara que hi discrepi, han de tenir dret a tenir-les, però sense cap tipus de finançament públic. L'educació ha de ser gratuïta i això ha de ser compatible amb la llibertat d'elecció. La concertada discrimina en funció de la capacitat econòmica. L'administració ha de garantir que una escola pública sigui de màxima qualitat. Tot això com encaixa amb la religió? No soc partidari de les classes de religió. No hi hauria d'haver professors de religió escollits per uns representants religiosos i pagats per l'administració pública. A l'escola no s'ha d'adoctrinar. Famílies i comunitats han d'introduir la qüestió religiosa. L'escola ha d'oferir cultura religiosa i de la diversitat. Els mestres han de tenir una base acadèmica adequada per poder donar cultura religiosa.

Marcel·lí Joan: El gran repte és què fem perquè l'escola sigui realment inclusiva als barris on hi ha molta immigració. Conec centres on el 100% de l'alumnat és immigrant. Això és inassumible. El problema no és tant el que digué Alfonso Guerra que «els professors a Catalunya fa 30 anys que són d'Esquerra Republicana» sinó altres. Tres afirmacions ràpides. L'escola concertada és un servei públic. Perquè estalvia un 46% a l'administració. En segon lloc, l'ensenyament del fet religiós no és una demanda que fem els creients o els que anem a missa, sinó que és una demanda bàsica reconeguda internacionalment i que no ens la podem saltar. I en tercer lloc, podríem consensuar l'ensenyament en cultura religiosa per a tothom perquè hi ha uns mínims que s'han de tenir, i si no es tenen et perds moltes coses. És allò que mig «denunciava» un llibre que el periodista de TV3 Salvador Alsius va escriure a finals dels anys 1990 sota el títol de *Hem perdut l'Oremus. Petita Enciclopèdia de la Cultura Catòlica. Per a joves que no saben i grans que no recorden*.²¹ es dona des de fa massa una situació en què es perden coneixements culturals que no són patrimoni dels catòlics sinó de tota la societat! A banda de cultura religiosa per a tothom, quelcom que comparteixo amb els companys, soc partidari que

21 ALSIUS, Salvador. *Hem perdut l'oremus. Petita enciclopèdia de la cultura catòlica. Per a joves que no saben i grans que no recorden*. La Campana, Barcelona, 1998.

les diferents confessions religioses puguin oferir «religió» a l'escola per als seus infants, si així ho volen les famílies. I no només catòlica! És una vergonya que en aquests moments a l'ensenyament públic de Catalunya només hi hagi quatre professors de religió protestant coordinats per la Unió Evangèlica de Catalunya, i musulmans... quants n'hi ha?

Guillem Correa: Crec que zero.

Marcel·lí Joan: Això és una vergonya! Dit això: compte amb la teoria i la pràctica! Molts professors de religió no estan impartint el currículum dels bisbes –que no tenen ni idea, sovint de la realitat a les aules! És important desfer conceptes que m'ofenen! «L'escola concertada adoctrina», diuen alguns. Qui diu això no té ni idea del que parla. Ni tan sols es fa catequesi, a la concertada. Es fa a les parròquies i a les cases. L'exemple francès és paradigmàtic. Ho han reconegut il·lustres pensadors ateu i marxistes, –que no és el mateix: s'ha fracassat i cal avançar per una altra línia. La forma que hi hagi un control en clau de drets humans i de compliment del codi penal és que l'ensenyament religiós no es faci en un garatge o de nit, sinó en un horari normal i a un espai adequat. Així s'evita la radicalització i s'aprofundeix en valors cívics que són importants.

Guillem Correa: Puc afegir una qüestió incòmoda? Per a mi és molt trist que hi hagi infants que siguin ridiculitzats públicament a l'escola pels seus professors perquè són evangèlics. I això passa. No tothom té un pare o una mare que es planta davant el professor i els planta la Constitució i la Llei de Llibertat religiosa. Molta gent explica que durant anys els seus fills han amagat a classe que eren evangèlics per evitar les burles. És una realitat incòmoda i amagada.

Sílvia Luque: Em sumo a les aportacions de l'Oriol en el sentit que l'escola és clau per a l'aprofundiment dels principis de ciutadania. Cal ensenyar els infants les seves llibertats i els seus drets. El concepte de cultura religiosa se'm fa difícil d'incorporar. Entraria dins l'àmbit de les humanitats, de la història, de la història de l'art i del pensament. No cal que sigui una assignatura específica. En el marc de l'informe del Centre d'Estudis d'Opinió del 2017 es diu que les persones que es consideren creients són el 48% de la població catalana. L'espai de les creences no és ni ha de ser l'escola. M'agradaria tenir els nombres exactes del suposat estalvi de l'escola concertada del que parla en Marcel·lí. Hem fet un estudi en aquest sentit, i segons els càlculs, la plaça concertada surt més cara.

Josep Torrens: Discrepo. El cost d'una plaça pública tenint en compte tot està a prop dels 6.000 euros durant un curs per a un alumne de primària. A l'escola concertada el concert li aporta una mica més de 3.000 euros. Un 54%. Des del 2010 no hi ha hagut cap increment en el cost dels mestres.

Antoni Trobat: Tothom és favorable al fet que la concertada continuï?

Alguns participants assenteixen, d'altres resten en silenci. Intervé Sílvia Luque.

Sílvia Luque: La transició que suposadament s'havia de donar afavorint la pública per sobre la concertada no s'està donant. Al contrari. Es tanquen línies de la pública. Som la tercera comunitat autònoma de l'Estat que té més alumnes a l'escola concertada. És una anomalia.

Guillem Correa: Què entenem per públic?

Sílvia Luque: Un dels elements que comporta l'escola concertada és la segregació. La segregació és oposada a la cohesió social.

Guillem Correa: Jo defenso que la concertada ha d'estar finançada al 100% per fons públics. Es pot fer una intervenció social des d'una institució però també es pot fer des d'una entitat. No pot ser que jo tingui un acord amb l'administració pública per fer un servei i l'aportació que em proporcioni aquesta mateixa administració faci que els meus treballadors cobrin menys que els funcionaris per fer la mateixa feina –amb menys hores i menys dedicació... Sector públic, sí, però entenent la concertació com a part intrínseca d'allò públic. Cal un concert del 100%.

Sílvia Luque: Si el concert és del 100%, l'escola concertada ha d'acceptar que hauria de seguir al 100% els principis de qui li paga, que és l'estat i l'administració pública. Tot allò finançat amb diners públics ha de servir els interessos i els principis d'allò públic.

Guillem Correa: Hauria de seguir al 100% els principis dels drets humans! El que no es pot fer és posar comissaris polítics que vulguin controlar què fa o deixa de fer l'escola concertada. El dirigisme s'ha acabat. Si l'ideari del centre que reclama la concertació s'ajusta als drets humans bàsics no hi hauria d'haver problema. Altra cosa és si hi ha centres que discriminen.

Oriol Illa: Una cosa és la concertació amb entitats socials, una altra amb les institucions sociosanitàries –salut mental, per exemple–, i encara una altra és l'educativa. Per què han funcionat els concerts socials a Catalunya? Perquè no hi ha un marc clar i has de concertar amb entitats del territori. Prioritzar entitats no lucratives és important. Podria estar d'acord, en el cas de la concertació educativa, donat que el nostre país té una iniciativa civil molt forta. Però no és el cas. Sí a la concertada, però amb molts matisos. Estic d'acord amb la Sílvia que venim de molt males experiències, en altres concertacions, que hem hagut d'aturar amb mobilització ciutadana.

Marcel·lí Joan: Diria que és un problema ideològic. Què entenem, repeteixo, per servei públic? He defensat que l'ensenyament concertat és un servei públic. Qui discrimina més, una escola concertada o una escola pública que quan arriba alumnat migrant els diu «Ui, aquí fem moltes activitats extraescolars... vagi millor al centre del costat on tot és de franc...». És una discriminació més subtil. El problema són els apriorismes ideològics. Més d'un polític i de dos de partits que defensen la supressió del concert quan ha vist els números que deia en Josep s'han adonat que no es pot assumir suprimir tota la concertada. Podem negar els pactes de 1966 que estableixen la llibertat de crear centres i les llibertats religioses? Compte amb els apriorismes. Negar el caràcter de servei públic de l'ensenyament concertat és un problema. La Fundació Claret el 2016 va muntar un debat al respecte amb els partits polítics. Hi va participar tothom tret de C's. El diputat Ferran Pedret (1979), del PSC, era el més crític però quan va veure la reacció del públic, amb molts professors de la concertada, va començar a retirar veles. Avançarem i serem més respectuosos quan assumim que eliminar el fet religiós és negatiu per a la societat. Penso que és un relat erroni.

Josep Torrens: La importància de la iniciativa civil, privada, és clau a Catalunya. En el camp de l'educació per què cal fer fora la iniciativa social si és una experiència d'èxit? Ens ha ajudat en èpoques de dèficit democràtic o de persecució de la llengua pròpia. La concertada ha d'estar totalment finançada per l'administració pública. El que cal és legislar que l'educació estigui en mans sempre d'entitats sense ànim de lucre. Excloure'n, per tant, a qui en vulgui fer negoci.

Antoni Trobat: Com s'hauria d'entendre la laïcitat a la Catalunya futura? Què podria aprofitar la futura República catalana de la laïcitat asimètrica que ha assumit la legalitat espanyola fins ara?

Marcel·lí Joan: El febrer de 2017 molts dels que érem aquí presentàrem un document al Parlament de com hauria de ser el rol de la religió al nou ens. La Llei Orgànica de Llibertat religiosa, com la Constitució es-

panyola mateixa, s'ha quedat obsoleta. El context de finals de la dècada de 1970 la realitat de les societats espanyola i catalana era una i ara és totalment diferent. No només per l'arribada d'immigrants sinó perquè la societat ha anat evolucionant. Això implica renovar els acords amb les comunitats religioses.

Guillem Correa: És evident que necessitem un marc de relació. Una neutralitat activa de l'administració pública. Un dels drets humans fonamentals és la llibertat religiosa. S'ha de redefinir el marc de la llibertat religiosa. A l'Estat espanyol actual les minories religioses no ens sentim encaixades. No només interessa un marc d'encaix, sinó la interpretació d'aquest marc! Una anècdota: el meu pare, republicà, català i protestant, va ser militar a la Guerra Civil, oficial de la República, sense disparar un sol tret... en tornar la democràcia li reconegueren el fet que hagués estat «funcionari» amb una pensió..., en canvi, el fill del meu pare, servidor, no em puc jubilar a l'edat que em correspon al 100% perquè no hi ha un marc jurídic que garanteixi els meus drets. Amb la mateixa llei i la mateixa família la interpretació que es fa és absolutament discriminatòria.

Marcel Odina: Coincideixo en la qüestió de la neutralitat activa. L'administració ha de donar presència a totes les realitats religioses, permetent que la participació sigui activa. Sense un intrusisme excessiu, però.

Josep Torrens: El fet religiós és positiu per a la societat. L'administració ha d'afavorir el seu desenvolupament amb un sistema de control que totes les confessions defensin escrupolosament els drets humans. Pel que fa al finançament, com he dit, si entenem que les religions són positives, s'ha de contribuir econòmicament des de l'estat apoderant-les. Cal igualtat i equitat entre les comunitats amb discriminació positiva.

Ahmed Benallal Benallal: L'estat ha de ser laic. Si tenim un marc que respecti les diversitats religioses, cada comunitat ha de ser responsable i controlar possibles desviacions que puguin traspasar línies vermelles de drets humans. Coincideixo amb el company jueu que el control no pot ser intrusisme de l'estat.

Oriol Illa: Com hauria de definir-se un futur estat català sobirà? Hauria de ser laic, naturalment. Entès com un principi de tolerància a la diversitat. No supeditar les decisions de tots a una determinada creença. El primer principi hauria de ser la neutralitat estricta dels poders públics. Els poders públics no poden privilegiar cap confessió. Les han de protegir però no en poden privilegiar cap. Seguidament, respecte pels valors compartits i per la carta dels drets humans i universals. Sembla una obvietat però vivim temps en què no podem donar res per suposat. I, finalment, garantir la llibertat de consciència, la religiosa i les altres. A vegades quan parlem de llibertat religiosa deixem fora a molta gent que no se sent identificada per cap credo dels que coneixem –agnòstics, no

teistes o ateus. L'espiritualitat, a més, té vies de desenvolupament que no estan necessàriament vehiculades per comunitats religioses. La forma com treballem aspectes socialment importants com la mort o el dol estan fora dels currículums escolars i no hauria d'obviar-se. En un estat modern i neutral s'han de poder abastar i respectar totes les formes d'expressió de l'espiritualitat, la religiositat i la no religiositat fent-les conviure sense problemes.

Sílvia Luque: Redefinir-se com un nou estat laic implicaria revisar els acords subscrits fins ara per l'Estat espanyol amb el Vaticà. Sortir de l'asimetria que hem viscut en el període actual.

Josep Torrens: Si em permeteu, si tenim un nou estat, aquest arribarà a acords amb el Vaticà com amb qualsevol altre estat.

Sílvia Luque: O no en tindrà!

Antoni Trobat: **Els companys musulmans, protestants i jueus veurien bé que la nova institucionalitat catalana fes un acord bilateral que d'alguna forma privilegiés el Vaticà?**

Guillem Correa: Ni amb l'Estat del Vaticà ni amb cap altre per motius religiosos. Els protestants som l'única confessió del país que no tenim protecció de cap estat. Ni tan sols de l'estat del que som ciutadans. Els estats han de tenir els acords que vulguin amb qui vulguin, però res que interfereixi amb les llibertats religioses.

Marcel Odina: Els acords no poden representar privilegis.

Josep Torrens: M'agradaria recordar que els acords actuals són preconstitucionals, d'abans de l'aprovació de la Constitució espanyola de 1978. Ho feren així per tenir-ho lligat i que la relació Estat espanyol-Vaticà no els atrapés en els debats públics que es donaven aleshores. Va ser una transposició dels acords de 1953 llimant els aspectes més durs del nacionalcatolicisme. Però essencialment, com a catòlics, hem de reconèixer que va anar així.

Ahmed Benallal Benallal: Si hi ha un acord bilateral entre dos estats sobirans s'ha de respectar mentre no interfereixi en la vida religiosa dels nacionals de cada estat. El Vaticà no pot interferir. Com Aràbia Saudita quan intenta finançar mesquites.

Guillem Correa: Per això és tan important afavorir la institucionalització democràtica de les nostres comunitats. Per enfortir-les.

Toni Trobat: Gràcies a totes i a tots. Ha estat un plaer.

